

UNIVERZA V LJUBLJANI
TEOLOŠKA FAKULTETA

Nadja Petek

**ETIČNO VREDNOTENJE NADOMESTNEGA
MATERINSTVA**

DIPLOMSKO DELO

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI

TEOLOŠKA FAKULTETA

**UNIVERZITETNE ŠTUDIJSKI PROGRAM PRVE STOPNJE TEOLOŠKI IN
RELIGIJSKI ŠTUDIJ**

Nadja Petek

**ETIČNO VREDNOTENJE NADOMESTNEGA
MATERINSTVA**

DIPLOMSKO DELO

Mentor: doc. dr. Roman Globokar

Ljubljana, 2016

ZAHVALA

Hvala mojemu mentorju, dr. Romanu Globokarju, za strokovno pomoč in vodenje v času pisanja diplomske naloge.

Hvala tudi moji družini, ki me je v času študija spremljala in podpirala.

SEZNAM KRATIC

EU – Evropska unija

IVF – oploditev in vitro

RKC – Rimokatoliška cerkev

SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika

ZZNPOB – Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo

KAZALO

ZAHVALA	III
SEZNAM KRATIC	V
KAZALO	VII
UVOD.....	1
1. KAJ JE NADOMESTNO MATERINSTVO	3
2. ZGODOVINA NADOMESTNEGA MATERINSTVA	5
3. NADOMESTNO MATERINSTVO V SLOVENIJI IN PO SVETU	7
3.1 DRŽAVE KJER JE NADOMESTNO MATERINSTVO DOVOLJENO	8
3.1.1 INDIJA	8
3.1.2 RUSIJA	9
3.1.3 ZDA.....	10
3.1.4 UKRAJINA	10
3.2 NADOMESTNO MATERINSTVO IN RELIGIJE	11
3.2.1 KRŠČANSTVO	11
3.2.2 JUDOVSTVO	12
3.2.3 ISLAM	13
3.2.4 BUDIZEM IN HINDUIZEM	13
4. PROBLEMATIKA NADOMESTNEGA MATERINSTVA.....	14
4.1 IZKORIŠČANJE ŽENSK.....	14
4.2 ODNOS MED NADOMESTNO MATERJO IN STARŠI NAROČNIKI.....	16
4.3 DOSTOJANSTVO OTROKA	17
4.4 PROBLEMI OB ODDAJI OTROKA	19
4.5 OTROK, SPOČET V POSTOPKU NADOMESTNEGA MATERINSTVA.....	20

5. OSNOVNA ETIČNA NAČELA IN NJIHOVA APLIKACIJA V POSTOPKU NADOMESTNEGA MATERINSTVA.....	23
5.1 ETIČNA NAČELA	23
5.2 ETIČNA NAČELA IN POSTOPEK NADOMESTNEGA MATERINSTVA	25
SKLEP	27
POVZETEK.....	29
ABSTRACT	31
SEZNAM REFERENC.....	33

UVOD

Nadomestno materinstvo je dandanes vse bolj razširjena oblika pomoči parom, ki po naravni poti ne morejo spočeti otrok. Gre za obliko pomoči, kjer ženska donosi otroka drugemu paru, za to pa je lahko odmerjeno plačilo ali pa tudi ne. Za marsikoga bi lahko rekli, da se v to temo ne pogloblja in tako ne pozna vseh aspektov, ki jih sam postopek skriva. Veliko ljudi bi verjetno trdilo, da je nadomestno materinstvo odlična rešitev za pare, ki se soočajo z neplodnostjo, vendar pa se v samem postopku pojavlja kar nekaj etičnih ugovorov, ki so vredni naše pozornosti.

V zadnjem času se v javnosti pojavlja vedno več zgodb, ki razkrivajo še druge plati nadomestnega materinstva. Skrb vzbujajoče so zgodbe, ki nakazujejo na zlorabo nadomestnih mater in otrok. Prav te zgodbe ljudi spodbujajo k razpravljanju o nadomestnem materinstvu in vplivu le tega na vse »sodelujoče«.

Mnogo držav ima svoje zakone, ki urejajo nadomestno materinstvo. Še vedno pa je veliko držav, ki tega postopka še niso zakonsko uredile. Seveda je nekaj takšnih držav, ki so znane po izvajanju nadomestnega materinstva in kar privabljajo pare, ki si želijo otrok. Med njimi so na primer Rusija, Ukrajina, Indija in druge, kjer se je razvil pravi reproduktivni »turizem«.

Prav zaradi porasta parov, ki se poslužujejo nadomestnega materinstva, se večja tudi število problemov in kršitev, do katerih pri tem prihaja. Zakonsko se stvari dajo urediti, problem pa so etični ugovori, ki so za marsikoga zanemarljivi. Že sama beseda »etika« nakazuje na razlikovanje med dobrim in slabim. Ko govorimo o etičnih vidikih, na prvo mesto postavljamo človeka in njegovo dostojanstvo. Ne samo, da lahko postopek nadomestnega materinstva vpliva na žensko, ki se odloči za sodelovanje v postopku, misliti je potrebno predvsem na dobro otroka, ki bo prišel na svet in bo sam nebogljen ter brez možnosti, da bi odločal o svoji usodi.

Iz tega lahko sklepamo, da je pomembno etično vrednotiti določeno situacijo in tako jasno prikazati, ali je določena stvar za človeka dobra ali slaba. Tako je tudi s postopkom nadomestnega materinstva, ki sprva daje vtis nečesa lepega in nesebičnega, vendar ostajajo številna odprta vprašanja, s katerimi se bomo soočili v tej nalogi.

Cilj diplomskega dela je opozoriti na etično problematiko v postopku nadomestnega materinstva in ga ovrednotiti s pomočjo osnovnih etičnih načel. Na podlagi izkušenj drugih držav, kjer se postopki nadomestnega materinstva že izvajajo, bomo razmišljali, kaj bi pomenila uvedba takšnega postopka pri nas.

1. KAJ JE NADOMESTNO MATERINSTVO

Surogatno ali nadomestno materinstvo zajema vse primere, ko se neka ženska s pogodbo zaveže, da bo v zameno za korist ali popolnoma »brezplačno« donosila otroka in ga po rojstvu izročila drugi stranki pogodbe, torej »naročniku«. »Naročnik« je po navadi par, ki otroka ne more spočeti po naravni poti ali s pomočjo postopkov oploditve z biomedicinsko pomočjo (Weber 2012, 35).

Poznamo dve vrsti nadomestnega materinstva:

- Tradicionalno: kjer nadomestna mati »posodi« svojo maternico in daruje jajčece, partner ženske, ki ne more roditi otroka, pa prispeva seme. V tem primeru je otrok gensko in gestacijsko povezan z nadomestno materjo.
- Gestacijsko: v tem primeru se uporabi jajčece bodoče matere in seme bodočega očeta, lahko pa v obeh primerih genski material prispeva darovalec. Prav tako pa ločimo tudi med komercialnim in nekomercialnim (altruističnim) nadomestnim materinstvom, ki temelji na tem, ali nadomestna mati dobi plačilo ali ne (35).

Napredek v reproduktivni medicini predstavlja veliko upanje za pare, ki po naravni poti ne morejo spočeti otrok, hkrati pa odpira veliko vprašanj za vse vpletene v postopek. Oploditev z biomedicinsko pomočjo ustvarja vsaj pet novih kategorij: genetska mama (prispeva žensko spolno celico), biološka oz. gestacijska mama (donosi otroka), socialna mama (skrbi za otroka), genetski oče (prispeva moško spolno celico) in socialni oče (skrbi za otroka). Nastajajo nova razmerja, ki se odmikajo od tradicionalnih bioloških razmerij (Urh 2009, 111).

Pred začetkom postopka umetne oploditve se v večini primerov sklene pogodba med »naročnikom« in nadomestno materjo. Pogodba med drugimi ureja odnose, uvaja pravila za obe strani in kazen v primeru kršitve. S pomočjo pogodbe so dolžnosti in pravice jasno razdeljene tako za »naročnike«, kot za nadomestno mati. Ameriška pravica Tara Boggar v svojem članku predstavi, kaj sodi v takšno pogodbo in kako mora biti sestavljena.

Osnovni vzorec pogodbe je v večini primerov sestavljen iz splošnega dela, kjer so omenjeni nameni obeh strani, predpostavke glede tveganja, garancija in odrekanje,

finančne bremenitve in pogoji pogodbe (rok za odstop od pogodbe in posledice v primeru kršitve pogodbe).

Drugi del pogodbe odreja celoten zdravniški pregled za vse tiste, ki bodo darovali genski material za oploditev, in nadomestno mater zavezuje, da starše »naročnike« nemudoma obvesti o pozitivnem izidu postopka oploditve.

Tretji del pa predstavlja prepovedi, ki veljajo za nadomestno mater v času nosečnosti (prepoved kajenja, uživanje alkohola, ukvarjanje z ekstremnimi športi ...), določa zdravstveno oskrbo za nadomestno mater in zarodek ter pogoje za splav.

Zadnji, četrti del, ureja vse okrog rojstva in časa po rojstvu otroka. V njem je določeno, kdaj nadomestna mati preda otroka, ali so starši »naročniki« prisotni pri porodu in kdo izbira otrokovo ime (Bognar 2012).

2. ZGODOVINA NADOMESTNEGA MATERINSTVA

Nadomestno materinstvo je revolucionarna ideja na področju medicine in pravne ureditve. Vsekakor pa ni revolucionarna v pogledu novosti, kajti na svetu je ta ideja prisotna že več tisoč let. Prvič na tak primer naletimo že v Svetem pismu, kjer se nadomestno materinstvo na nek način pojavi v Abrahamovi zgodbi (1 Mz 16,1–15). Abraham in žena Sara nista bila blagoslovljena z otrokom, zato sta za nadomestno mati izbrala služkinjo Hagaro (Heard 2014, 271).

Če nadaljujemo z branjem odlomka v Svetem pismu, lahko hitro ugotovimo, da so bile že takrat prisotne težave. Predvsem so na preizkušnji »odnosi«, ki se vzpostavijo v procesu nadomestnega materinstva. Seveda pa to ni takšen primer nadomestnega materinstva, kot se pojavlja danes, saj se danes pri teh postopkih uporablja tako imenovana umetna oploditev.

Moralni teolog Tadej Strehovec je na temo umetne oploditve v povezavi s katoliško Cerkvijo v intervjuju za radio Ognjišče odgovoril, da Cerkev ob postopku umetne oploditve ne vidi samo rezultata, ampak gleda tudi na številne etične dileme. Omenimo lahko ločevanje naravne povezave med spolnostjo in posredovanjem življenja, žrtvovanje velikega števila zarodkov, ki v postopku umrejo, in pojav spornih praks: trgovanje s spolnimi celicami, zamrzovanje človeških zarodkov. Vse to pa po mnenju RKC ne spoštuje človeškega dostojanstva (Debevec 2010).

Za razliko od tradicionalnega nadomestnega materinstva, ki ima že dolgo zgodovino, je gestacijsko nadomestno materinstvo možno šele z uvedbo postopkov z biomedicinsko pomočjo.

Prvi otrok, ki je bil spočet s pomočjo oploditve in vitro (IVF), je bil rojen leta 1978, nekaj let kasneje pa je bil rojen prvi otrok iz darovanega jajčeca. Kombinacija teh dveh tehnik je pripeljala do pojava gestacijskega nadomestnega materinstva, ki je bilo prvič prakticirano leta 1985 (Circle surrogacy 2015).

Pomembno je tudi omeniti, da je že leta 1986 prišlo do prvih resnih pravnih vprašanj. Pri procesu gestacijskega nadomestnega materinstva se je nadomestna mati odločila obdržati otroka. Dve leti trajajoča bitka na sodiščih je primeru prinesla ime Baby M (Circle surrogacy 2015). William Stern je zaradi neplodnosti svoje žene leta 1985

podpisal pogodbo o nadomestnem materinstvu z Mary Beth Whitehead. Mary so umetno oplodili s spermo gospoda Sterna, da bi donosila otroka, se ob rojstvu odpovedala starševskim pravicam in za to prejela 10.000 dolarjev. Ob otrokovem rojstvu pa je gospa Whitehead ugotovila, da se od otroka ne more ločiti. Višje sodišče v New Jersey je potrdilo veljavnost pogodbe in odvzelo starševske pravice gospe Whitehead. Ta se je na razsodbo pritožila in primer pripeljala na vrhovno sodišče, ki je razveljavilo sodbo višjega sodišča. Vrhovno sodišče je pogodbo razglasilo za neveljavno, ker nasprotuje javnemu redu države New Jersey, kljub temu pa je sodišče starševsko pravico dodelilo zakoncema Stern in dovolilo Mary Beth Whitehead obiskovati deklico (Fuchs 2014).

Ta primer je bil sprožilec za mnoge razprave glede statusa nadomestnega materinstva po vsem svetu. Odprl je veliko dodatnih vprašanj glede ureditve nadomestnega materinstva, med katerimi so tudi takšna, na katera še do danes nismo našli enoznačnih odgovorov.

Primer Baby M je odkril problematiko tako na pravnem, kot tudi etičnem področju. Na pravni ravni se je problem na nek način rešil, premajhen poudarek pa se je v tistem času dajal na etično razsežnost same problematike. Danes opažamo porast etične osveščenosti, saj je vse več ljudi, ki opozarjajo na etične dileme in se trudijo za ohranitev dostojanstva otrok in žensk. Nadomestno materinstvo hodi po tankem etičnem robu, kajti nekaj tako naravnega in posebnega, kot je spočetje otroka iz ljubezni, meša z delom in denarjem. Ženska sposobnost rojevanja otrok počasi prehaja na nekakšno industrijsko raven, ki marsikomu predstavlja dobičkonosen posel.

3. NADOMETSNO MATERINSTVO V SLOVENIJI IN PO SVETU

Komercialno nadomestno materinstvo je dovoljeno v nekaterih državah ZDA, Rusiji, Indiji in Ukrajini. Nadomestno materinstvo za nekomercialne namene je dovoljeno v Veliki Britaniji, Belgiji in na Danskem. Vsakršna oblika nadomestnega materinstva pa je strogo prepovedana v Nemčiji, Španiji, na Finskem, Madžarskem, v Franciji, na Portugalskem, Islandiji in v Bolgariji (Kavčič 2016).

V Sloveniji nadomestno materinstvo ni izrecno prepovedano, je pa zato prepovedana biomedicinska pomoč, ki se uporablja pri tem postopku. Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo v 7. členu določa: »Do oploditve z biomedicinsko pomočjo ni upravičena ženska, ki namerava otroka po rojstvu odplačano ali neodplačano prepustiti tretji osebi (nadomestno materinstvo).« Za kršitev so predvidene kazni. Zdravstvene ustanove se kaznuje z globo od 20.000 evrov (ZZNPOB, 43. člen), zdravnika oz. medicinsko osebje z 200 do 600 evri (ZZNPOB, 44. člen).

V članku »Reproduktivna medicina in socialno delo – med moderno tehnologijo in etičnimi dilemami«, ki ga je napisala sociologinja Darje Zaviršek, lahko preberemo: »V Sloveniji uradno vsako leto okoli tisoč parov išče pomoč zaradi reproduktivnih ovir. Po statistiki Ginekološke klinike je bilo v zadnjih desetih letih, odkar se je začelo darovanje spolnih celic, 423 parov, ki so zaprosili za reproduktivne postopke (295 parov za postopke z darovanim semenom in 128 parov za postopke z darovanimi jajčnimi celicami). Hkrati pa je bilo le 120 domačih darovalcev in 47 darovalk« (2012, 43).

Zavirškova opozarja: »Slovenska zakonodaja prepoveduje uvoz tujih spolnih celic in ne dovoljuje, da bi neplodni par dobil dve spolni celici hkrati, zato ostajajo ljudem na voljo tako imenovana reproduktivna potovanja« (43).

Dejstvo je, da imajo prebivalci Evropske unije možnost iskanja »zdravljenja« tudi po drugih državah EU, ne glede na to, kako neetično je posamezno zdravljenje, ali v tem primeru postopek v njihovi domači državi. Domača država lahko določene postopke zdravljenja prepove zaradi etičnih načel. Lahko gre za kulturni ali religiološki aspekt, ki nasprotuje določenemu medicinskemu postopku ali tehniki. Ne glede na to pa osebi ne

more biti prepovedano, da gre v drugo državo, kjer bo deležna postopka umetne oploditve ali sodelovanja v postopku nadomestnega materinstva (European Parliament's Committee 2013, 142–144).

3.1 DRŽAVE KJER JE NADOMESTNO MATERINSTVO DOVOLJENO

3.1.1 INDIJA

Ena izmed bolj znanih držav, kjer je nadomestno materinstvo legalno, je Indija. Klinike v Indiji so preplavili ljudje, ki iščejo nadomestne matere, kajti stroški so tam bistveno nižji kot na primer v Veliki Britaniji ali Franciji. Otrok, rojen s pomočjo matere v Indiji, »stane« okoli 10 tisoč dolarjev, kar je vsaj pol manj kot v Veliki Britaniji. Dostopnost in nizka cena pa sta v Indiji sprožile tako imenovani »plodnostni turizem« (Marn 2009).

Vedno več Britancev se odloča za začetek starševstva preko nadomestnega materinstva. Pari so za otroka pripravljene odšteti tudi do 30.000 evrov, vendar pa so razlogi za to odločitev seveda različni. Na eni strani imamo neplodne pare, na drugi strani pa ženske, ki niso pripravljene »žrtvovati« svojega telesa za otroka. V Indiji, kamor se zateka največ parov, se je v letu 2011 rodilo več kot 2000 otrok, kar polovica teh pa sedaj živi v Veliki Britaniji. Seveda pa se ta vrsta »turizma« izplača tako za eno, kot za drugo stran. V Indiji, s pomočjo tako imenovane kulture »izposoje maternice«, vsako leto napolnijo blagajno z 1,8 milijarde evrov. Ženska, ki daruje svoje jajčece in otroka rodi, zasluži malo čez 7.000 evrov.

Vsi ti podatki pojasnijo tudi dejstvo, da je v Indiji kar 600 registriranih klinik za umetno oploditev. Problematično pa je število 400, ki predstavlja število neregistriranih, torej ilegalnih klinik. Na te opozarja tudi Radhey Sharma, ki je bila s strani indijske vlade pooblaščenca, da sledi gibanju umetnega oplojevanja in sestavi predloge za regulacijo tovrstne industrije. Tako je pripravila osnutek za standardizacijo stroškov industrije, ki predvideva uvedbo varnostnih standardov, prepoveduje selekcijo spola (dečki so v Indiji bolj zaželeni) in odvzema pravico do »koriščenja« nadomestnega materinstva za ženske, ki so sposobne roditi same. Prav tako si Sharmova prizadeva za čim bolj celovit seznam indijskih klinik (Bhatia 2012).

O razmerah v Indiji piše tudi Abby Rabinowitz v svojem članku *The surrogacy cycle*. Indijo označuje za državo, kjer nastajajo »stvari«. Tako je tudi z dojenčki, katerih nadomestne matere ne znajo pisati in brati, lahko pa rojevajo otroke. Za denar bodo to tudi nedvomno storile. Komercialno nadomestno materinstvo je v Indiji dovoljeno od leta 2002 in od takrat dalje ta vrsta industrije ni bila nadzorovana. Oktobra leta 2015 pa je Indijska vlada podala zapriseženo pisno izjavo na vrhovnem sodišču, v kateri je zapisala, da je komercialno nadomestno materinstvo s strani tujcev pripeljalo do izkoriščanja revnih žensk. Takoj za tem je ministrstvo začelo zavračati vize tujcev, ki so v državo želeli zaradi nadomestnega materinstva. Prav tako pa avtorica opozarja na »win-win« mišljenje. Gre za misel, ki jo agencije za nadomestno materinstvo pošiljajo v javnost in z njo sporočajo, da je nadomestno materinstvo zmaga za obe strani. Naročniki bodo dobili otroka, nadomestna mati pa bo dobila denar, s katerim bo lahko poskrbela za svojo družino (Rabinowitz 2016, 68–74).

3.1.2 RUSIJA

Nadomestno materinstvo je za Rusijo dokaj nov pojav, prvič naj bi se pojavilo okoli leta 1995. Takrat naj bi ženski, ki je prvega otroka izgubila takoj po rojstvu, drugega rodila nadomestna mati. Od leta 1995 je v Rusiji nadomestno materinstvo zakonsko opredeljeno. Tako kot v Indiji, je tudi v Rusiji postalo dobičkonosen posel. Eno bolj poznanih podjetij je podjetje Rosyurconsulting, ki že deset let nudi usluge na področju nadomestnega materinstva. V podjetju opravljajo postopke *in vitro*, imajo bazo donatorjev sperme in jajčec, prav tako pa imajo tudi seznam potencialnih nadomestnih mater. Po njihovih podatkih naj bi bile to ženske iz srednjega in nižjega razreda, ki nimajo visoke izobrazbe. Ta podatek zopet kaže na dejstvo, da se kandidatke za to odločajo, z namenom preživeti svojo družino, saj so za eno nosečnost plačane od 25 do 30 tisoč dolarjev. Po ruski zakonodaji si otroka lahko »naroči« tako poročen, kot tudi neporočen par, samski moški in ženske ter istospolni pari. Zakon pa trenutno določa tudi to, da lahko nadomestna mati obdrži otroka in zato ne more biti tožena, prav tako pa lahko starši »naročniki« zavrnejo rojenega otroka (M.A.H. 2012).

3.1.3 ZDA

V Ameriki je zakon glede nadomestnega materinstva urejen različno od države do države, nekatere države pa tega področja sploh nimajo pravno urejenega. Na splošno je v Ameriki možno opaziti porast nadomestnega materinstva. Vsako leto naj bi rodilo kar 1000 nadomestnih mater, kar 19 % delež pa naj bi predstavljale žene vojakov. V zadnjih nekaj letih se opaža porast predvsem gestacijskih nadomestnih nosečnosti, kajti leta 2004 se je rodilo 738 otrok, leta 2008 pa že kar 1400 otrok (Armour 2012, 233).

Komercialno materinstvo je dovoljeno v naslednjih državah: Arkansas, Kalifornija, Massachusetts, Illinois, Teksas in Nevada. Spet v drugih državah je dovoljeno nekomercialno nadomestno materinstvo. Primer so države, kot so Kentucky, Nebraska, Maryland, Washington, Michigan, Florida (samo poročeni pari), Utah, Virginia (postopek je težji za istospolne pare). Imamo pa še tretjo skupino držav, kjer je nadomestno materinstvo prepovedano: Arizona, Washington D.C., New York, New Jersey in Indiana (Temblador 2015).

3.1.4 UKRAJINA

Tudi v Ukrajini je nadomestno materinstvo znano kot dobičkonosen posel. Sem se zliva velik val ljudi iz držav, kjer je nadomestno materinstvo prepovedano, ali pa so stroški preveliki. V Ukrajini se za ta postopek plača od 20.000 do 45.000 dolarjev, od tega pa dobi nadomestna mati zgolj 10–20 procentov (Kydalov 2015).

Pravno stališče glede nadomestnega materinstva v Ukrajini je urejeno s 123. členom Družinskega zakonika Ukrajine. Ta staršem »naročnikom« omogoča, da se imenujeta biološka starša od spočetja dalje. Prav tako sta kot biološka starša zapisana tudi na rojstnem listu, nadomestne matere pa se nikjer ne omenja. Nadalje zakon nadomestni materi preprečuje obdržati otroka po rojstvu, kar pomeni, da nima nobene pravice do otroka. Starši naročniki se lahko odločajo, na kakšen način želijo »spočeti« otroka, torej z lastnim dednim materialom ali z darovanim. Družinski zakonik obenem predpostavlja, da sta starša »naročnika« poročen par, zato morata predložiti poročni list. Prav tako se nadomestno materinstvo ureja s 24. in 771. odlokom Ministrstva za zdravje, ki govorita

o medicinskih postopkih umetne oploditve in implantaciji zarodka (Ukraine family law 2012).

Vsaka klinika ima tudi določena merila, katerim morajo zadostovati nadomestne matere. Ena izmed ukrajinskih klinik ima sledeča pravila: nadomestna mati mora biti stara od 20 do 40 let, biti mora tako fizično, kot psihično zdrava in mora imeti vsaj enega zdravega otroka. Njen zakonski stan ni pomemben, prav tako zanjo ni obvezujoče spoznati staršev »naročnikov« (Surrogacy in Ukraine 2006).

3.2 NADOMESTNO MATERINSTVO IN RELIGIJE

Religije tudi danes vplivajo na mnogo človekovih odločitev. Vse večje religije so opredeljene glede postopka nadomestnega materinstva. Na podlagi tega lahko sklepamo, da ima tudi religijsko prepričanje večine državljanov vpliv na to, ali je v neki državi nadomestno materinstvo dovoljeno ali ne. Dobro je, da se seznanimo z mnenjem religije, saj se le ta ne ukvarja toliko s pravno ureditvijo problematike, ampak jo osvetljuje z etičnega vidika.

3.2.1 KRŠČANSTVO

Katekizem katoliške Cerkve iz leta 1992 jasno poudari, da je otrok dar in ne pravica. Iz tega jasno izhaja, da je za katoliško Cerkev nadomestno materinstvo neetično, kajti tretja oseba vstopi v prostor »enega mesa«, to je v izključujoč in nerazdružljiv odnos med možem in ženo. Že leta 1987 je Kongregacija za verski nauk v izjavi Donum Vitae izrazila odločno nasprotovanje nadomestnemu materinstvu, saj se v tem postopku poleg kršenja enosti zakona oskruni tudi otrokovo dostojanstvo.

»Nadomestno materinstvo je objektivna pregrešitev zoper dolžnosti materinske ljubezni, zakonske zvestobe in odgovornega materinstva; nadomestno materinstvo je žalitev zoper otrokovo dostojanstvo in njegovo pravico, da ga spočnejo, donosijo, spravijo na svet in vzgojijo lastni starši; nadomestno materinstvo uvaja na škodo družine ločitev med fizičnimi, psihičnimi in moralnimi prvinami, ki družino sestavljajo« (Kongregacija za verski nauk 1987, 29).

Ista kongregacija je leta 2008 obnovila učenje, da mora biti spočetje otroka zgolj plod ljubezni. Prav tako pa izpostavlja različna vprašanja medicinske, psihološke in pravne narave, ki se pojavljajo ob postopku nadomestnega materinstva (2008, 21).

Leta 2015 je v Evropskem parlamentu v Bruslju potekala konferenca o Nadomestnem materinstvu in človekovem dostojanstvu. Le to je organizirala Strokovna skupina za bioetiko pri Komisiji Škofovskih konferenc Evropske unije. Razprava je pripeljala do ugotovitve številnih negativnih posledic nadomestnega materinstva, kot je izkoriščanje žensk in dojemanje otroka kot predmet. Nadomestno materinstvo lahko hitro pripelje do tega, da je otrok razumljen kot proizvod, ki si ga lahko privoščijo premožni ljudje, ob tem pa trpijo revni. Konferenca je bila podlaga za spodbudo članom Evropskega parlamenta, da v celotni Evropski uniji uredijo zakone glede nadomestnega materinstva in s tem zaščitijo nedolžne, družbo pa pripeljejo do tega, da bo spoštovala človekove pravice in človeško dostojanstvo (Katoliška Cerkev v Sloveniji 2015).

3.2.2 JUDOVSTVO

Ortodoksnim in konservativnim judom je komercialno nadomestno materinstvo ponižanje človeka in razvrednotenje materinstva, saj se nadomestno mater uporablja kot inkubator. Prav tako opozarjajo na statusne razlike in vpliv denarja v samem odnosu med starši naročniki in nadomestno materjo. V judovstvu se pojavlja razlaga, da je neplodnost para lahko posledica žalosti in trpljenja. S tem, ko par ne more poskrbeti za nadaljevanje roda, ne izpolnjuje enega glavnih božjih naročil, ki je, da majo biti pari rodovitni (McKenzie 2016).

Ortodoksni judje prepovedujejo uporabo nadomestnega materinstva, ker lahko pripelje do prešuštva, saj je sperma moškega vnesena v telo ženske, ki ni njegova žena. Spet drugi so bolj prizanesljivi, saj Tora dovoljuje moškemu, da ima več kot eno ženo. Ortodoksni judje postavljajo določene pogoje za nadomestno materinstvo, da se ti ujemajo z njihovim učenjem, kot na primer, da mora biti nadomestna mati samska, s čimer ne more priti do prešuštva. Prav tako pa veliko ortodoksnih judov trdi, da je religijski status otroka določen po nadomestni materi, kar pomeni, da bi se moral otrok spreobrniti v juda, če nadomestna mati ne bi bila judinja (Mazor Guides 2016).

3.2.3 ISLAM

Šiitski muslimani verjamejo, da je pomoč reproduktivne medicine pri spočetju dovoljena in zato dopuščajo nadomestno materinstvo. Pomoč pri spočetju otroka lahko uporabijo samo poročeni pari. Poročen par lahko poišče pomoč, na primer oploditev *in vitro*, kar je sprejemljivo tako dolgo, dokler se uporablja njun genski material, nikakor pa se pri spočetju otroka ne sme vmešati genski material tretje osebe. Prav tako naj bi bilo nadomestni materi dovoljeno nositi oplojeno jajčece druge ženske, vse dokler le to prihaja od poročenega para. Nekateri šiitski učitelji pravijo, da bi bilo dopustno oploditi jajčece nadomestne matere s spermo bodočega očeta, čeprav nekateri te postopke dopuščajo le, če nadomestna mati in bodoči oče začasno vstopita v poligamni zakon.

Na drugi strani imamo sune, ki prepovedujejo uporabo reproduktivne tehnologije, saj namreč menijo, da nadomestno materinstvo ne gre skupaj z islamskim zakonom. Uporaba sperme moškega v ženski, ki ni njen mož, je namreč prešuštvo. Zanje je prava otrokova mati tista, ki ga rodi. Nadomestna mati ni poročena z očetom tega otroka, zato po njihovi definiciji gre za prešuštvo. Prav tako pa so islamski učitelji prepričani, da nadomestno materinstvo krši islamsko etiko, saj nekaj tako svetega, kot je spočetje otroka in rojstvo, zreducira zgolj na komercialno pogodbo (Green 2016).

3.2.4 BUDIZEM IN HINDUIZEM

Budizem popolnoma sprejema nadomestno materinstvo. Verjetno je temu tako, ker budizem nima posebnih določil glede spočetja, medtem ko je v krščanstvu spočetje otroka dejanje ljubezni med možem in ženo. Pari v budistični religiji niso pod pritiskom poroke ali rodovitnosti, prav tako pa ne obstaja učenje, ki bi govorilo o nemoralnosti zdravljenja neplodnosti.

V hinduizmu pa je zdravljenje neplodnosti dovoljeno v posebnih okoliščinah. V hindujski družini so otroci zelo pomembni in zato je dovoljena medicinska pomoč, če par ne more spočeti otroka po naravni poti. Hindujski le redko posežejo po nadomestnem materinstvu, medtem ko je samo nadomestno materinstvo zelo razširjena »industrija« v Indiji. Na sam postopek raje gledajo kot na zdravljenje in ne kot na kršitev religijskih prepričanj (Surrogacy and Ethics 2015).

4. PROBLEMATIKA NADOMESTNEGA MATERINSTVA

Socialnih in psiholoških problemov v postopku nadomestnega materinstva nikakor ne moremo zanikati. Prav tako se pojavljajo določeni etični zadržki:

- par išče žensko, ki jima bo rodila otroka (lahko za denar ali ne),
- ženska bo spočela otroka z namenom, da ga ob rojstvu odda.

Ana Marija Sobočan v svoji recenziji knjige *Surrogate motherhood: International perspectives* zapiše: »Drugi poglobljeni argumenti proti nadomestnemu materinstvu, kot so jih v javnih in strokovnih diskurzih identificirale avtorice in avtorji, so še, da nadomestno materinstvo povečuje neenakost spolov in redukcijo žensk na njihovo reproduktivno zmožnost, komodificira otroke in odraža in krepi rasne ter druge hierarhije, oblikuje vprašanje glede etičnih principov avtonomije, spoštovanja, zaščite ranljivih in odgovornosti, krepi tradicionalno obliko družine z reproduciranjem pomena genetskih vezi med starši in otroki, omogoči, da imajo otroke tudi homoseksualni pari in samske osebe, družino premakne na področje tržišča, ko osebe stopajo v komercialno izmenjavo, še zlasti, če je impliciran nakup otroka namesto izmenjava daru« (2009, 173).

Postopek je tako za obe strani težak in poln preizkušenj, pa vendar ne več tako redko uporabljen. Po internetu kroži ogromno zgodb, ki odkrivajo »temno« stran nadomestnega materinstva. Z njihovo pomočjo bomo predstavili nekaj ključnih problemov.

4.1 IZKORIŠČANJE ŽENSK

Indijska deklica Phulmani (preimenovana) je bila kot 13-letnica pod lažno pretvezo zabljen v Delhi. Tam je bila prisiljena v nadomestno materinstvo. Rodila in dojila je šest otrok, vse dokler niso dopolnili 6 mesecev in bili oddani. Od koga so bili otroci in kam so bili oddani, še danes ne ve, kajti to so stvari, ki jih ureja agencija (Ferkov 2015).

Kot je že bilo omenjeno, je nadomestno materinstvo za Indijo dobičkonosen posel. Obstajajo tako registrirane, kot tudi neregistrirane klinike, ki uredijo celoten postopek. Seveda so bolj problematične neregistrirane klinike, ki »novačijo« dekleta iz revnih

predelov in jih izkoriščajo. Zgodba omenjene deklice ni osamljen primer in jasno kaže na fizično in psihološko mučenje, ki ga dekleta doživljajo ob svojem »delu«.

V prvi vrsti lahko izpostavimo nesvobodo nadomestne matere, kar predstavlja kratenje osnovnih človekovih pravic. Poleg tega so v takšno dejavnost prisiljena mladoletna dekleta, ki v večini primerov niso seznanjena s postopki, v katerih sodelujejo. Dobro se je vprašati, kako visoko ceno smo pripravljene plačati za otroka in koliko žrtev bo padlo na tej poti. Je potem veselje ob prejemu otroka enako, kot če bi bil otrok rojen od ženske, ki se je prostovoljno odločila za to in bila za to primerno nagrajena? Ali pa je res cena tista, ki vpliva na odločitev staršev naročnikov? Dejstvo je, da so postopki v takšnih pogojih bistveno cenejši od tistih, ki se dogajajo v zato primerno urejenem okolju. Poleg tega dekleta, ki so izkoriščena v takšnih pogojih, pogosto sploh ne vidijo obljubljenega denarja. Ravno iz teh razlogov se v Indiji borijo, da bi bilo čim več klinik registriranih, saj bi bil tako nadzor nad njimi lažji. V tem primeru gre za uporabo klasičnega etičnega načela izbire manjšega zla, saj samega pojava ni mogoče zanesljivo preprečiti, zato je bolje, da se odvija znotraj registriranih klinik.

Skozi različne zgodbe se vedno bolj kažejo stereotipi in nasprotja med agenti in žrtvami, revnimi in bogatimi ter Zahodom in Vzhodom. »Prvi svet« je povezan s »tretjim svetom« preko hrane, ki jo jemo, oblačil in nege, ki jo prejmemo. Genetski starši iz »prvega sveta« plačajo ženski iz »tretjega sveta«, da zanje donosi otroka, medtem ko mož nadomestne matere skrbi za njune otroke. In tako so svetovi revnih in bogatih nevidno povezani skozi verigo skrbi za drugega (Deomampo 2013, 169).

Ženske »tretjega sveta« so več kot pripravljene obesiti svoje življenje na nitko. Menijo, da lahko z »oddajo« svoje maternice zaslužijo dovolj za vzdrževanje svoje družine. Lagali bi, če bi rekli, da to ni res, saj je z nadomestnim materinstvom veliko žensk zaslužio dovolj, da so zgradile stanovanja za svojo družino in otroke poslale v šolo. Neka nadomestna mati je Kishwar Desai, avtorici članka, povedala, da želi, da njena hčerka prejme primerno izobrazbo in se nauči angleška jezika, da bo govorila tako lepo, kot govori ona (avtorica). To je bila 21-letna nadomestna mati, ki je nosila dvojčka, prav tako pa je bila dogovorjena za naslednje tri postopke nadomestnega materinstva (Desai 2012).

4.2 ODNOS MED NADOMESTNO MATERJO IN STARŠI NAROČNIKI

*V članku *The Curious lives of surrogates* beremo zgodbo Christine Slason, 29-letne ženske, ki je rodila fantka za istospolni par iz Mexico City-ja. Christina pravi takole: »Strinjali smo se, da ohranimo stike, ampak nihče od nas ni čutil potrebe po tem. Tam smo bili zato, da »ustvarimo« otroka, in nič več, to nam je bilo vsem jasno« (Ali 2008).*

Pogodbe o nadomestnem materinstvu so lahko sklenjene med družino in prijatelji, največ pogodb pa se sklene med ljudmi, ki se med seboj ne poznajo. Profesor Robert J. Edelman pravi takole: »Raziskave Erica Blytha so jasno pokazale, da nadomestne matere s pomočjo pogodbe postopek jemljejo kot posel. Tako je tudi jasno, da odnos med nadomestno materjo in starši naročniki ni prostor za prijateljstvo, ampak gre za odnos, v katerem je skupna točka otrok in njegovo dobro« (2003, 129).

V nadaljevanju pravi: »Veliko parov naročnikov in nadomestnih mater se strinja, da je bolje, da po rojstvu otroka prekinejo stike. Seveda pa se najdejo ljudje, ki si na podlagi dogovora izmenjujejo slike, pišejo pisma in se obiskujejo« (129). Eric Blyth v svoji raziskavi izpostavlja, da so kljub pozitivnim namenom lahko stiki po rojstvu in oddaji otroka problematični. Nadomestno mater bi ves čas spominjali na otroka, ki ga je oddala, na drugi strani pa imamo starše naročnike, ki bi se lahko bali vpletanja nadomestne matere v vzgojo takrat že njihovega otroka (129).

Problematične so tudi družinske formacije, ki nastanejo ob oploditvi s spolno celico tretje osebe. Z otrokom je genetsko povezan darovalec, ki ga slovenska zakonodaja opredeljuje kot moškega, »katerega semenske celice se uporabljajo za oploditev ženske« (ZZNPOB 2000, 9. člen).

Darja Zaviršek piše: »Rojeni otroci imajo v biološko-socialnem smislu tri starše. Ti so lahko: genetsko-biološko-socialna mama, socialni oče in genetsko-biološki oče (darovalec) ali pa socialna mama, genetsko-biološko-socialni oče in genetsko-biološka mama (darovalka).« V nadaljevanju opiše primer starševstva oseb, ki v tujini pridobijo obe potrebni spolni celici: »Tako ima otrok štiri starše, dva socialna in dva genetska. Če

starša potrebujeta še gestacijsko mamo, v procesu sodeluje pet odraslih, ki so nujni za spočetje otroka: dva socialna starša, darovalec semenčice, darovalka jajčeca in gestacijska mama« (2012, 45).

Pri tolikšnem številu vpletenih lahko pride hitro do zmede. To zmedo bi lahko poimenovali kar kriza identitete, ki se lahko pojavi tako pri vseh sodelujočih starših, kot tudi pri otroku. Nadomestna mati se čuti mati v celostnem pogledu in se zato ne more ločiti od otroka, starš, ki ne prispeva genskega, se od otroka čuti oddaljenega, nikakor pa ne smemo pozabiti otroka, ki ne pozna svojih bioloških staršev in si verjetno velikokrat postavlja vprašanje: »Kdo sploh sem jaz?«

4.3 DOSTOJANSTVO OTROKA

Avstralski par je na Tajskem našel nadomestno mater. Ta je pristala na postopek, ker je bila njena družina revna, za »uslugo« pa je prejela 11.000 evrov. Zanosila je z dvojčkoma in pri štirih mesecih so zdravniki odkrili, da ima deček downov sindrom. Zdravniki so ji predlagali splav, ki pa ga je zaradi verskega prepričanja zavrnila. Avstralski par je tako za svojega otroka izbral le zdravo deklico, bolnega dečka pa pustil nadomestni materi, ki si dragega zdravljenja zanj ni mogla privoščiti. Zgodba 21-letne nadomestne matere je preplavila tajske medije in organiziral se je sklad Upanje za Gammyja, ki zbira denar za dečkovo zdravljenje (Caamano 2016, 594-595).

Tukaj se kaže problem, ki zadeva fizično zdravje tako zarodka, kot nadomestne matere. Gre za rojstvo »nepopolnega« otroka, ki je lahko predvideno, ali pa tudi ne. Profesorica in laborantka Rosalie Ber poudarja, da se mnogo bolezni lahko ugotovi že v prenatalnem obdobju, to je v obdobju med oploditvijo in rojstvom, ki pri človeku traja devet mesecev. Seveda pa lahko problemi nastopijo ob samem rojstvu in tako si postavlja vprašanje: Kdo je potem odgovoren za »nepopolnega« otroka? Prav tako je problem pri boleznih, ki se pojavijo pri nadomestnih materah. Takšne bolezni so na primer preeklampsija (povišan krvni tlak, otekline ...), hipertenzija in pljučna embolija, ki lahko pripeljejo do nujnega splava za rešitev nadomestne matere, v skrajnem primeru pa lahko pripeljejo tudi do njene smrti. Tukaj se pojavlja vprašanje, kdo je odgovoren za zdravje nadomestne matere, ko je pogodba z »naročniki« enkrat končana. Kdo je odgovoren za otroke nadomestne matere, ki v primeru njene smrti ostanejo sami? Kdo

odloča o tem, ali bo rojstvo vaginalno ali s carskim rezom, ko je življenje noseče ženske in otroka ogroženo (Ber 2000, 159)?

Takšna in drugačna vprašanja se porajajo ob konfliktu različnih etičnih načel. Na tem mestu lahko omenimo avtonomijo, neškodovanje, pravičnost in še nekatere druge. Vsaka stran ima seveda lastne predstave o tem, kaj je za nekoga pravično (160). Nekaj je lahko narejeno v skladu s pravico matere in bo v istem trenutku škodovalo staršem naročnikom. V takšnem primeru so odločitve težje in morajo biti dobro pretehtane.

Iz omenjenega primera se jasno vidi tudi kratenje otrokovega dostojanstva. Pri postopku nadomestnega materinstva se na otroka vse bolj pogosto gleda kot na produkt in ne kot na človeško bitje. Lahko bi skoraj rekli, da ima nadomestno materinstvo svoj moto: »To, kar plačam, to tudi želim.«

Članek *Surrogacy nightmares – Whose babies are they*, avtorja Johnnya Dodda, opisuje primere nadomestnega materinstva, kjer so starši naročniki zahtevali splav. Avtor opiše zgodbo Melisse Cook, 47-letne nadomestne matere, ki je nosila otroka za 50-letnega moškega. Melissa Cook je izvedela, da nosi trojčke in takoj za tem je biološki oče zahteval splav. Najprej je zahteval splav vseh treh zarodkov, kasneje pa samo enega, saj zaradi finančnega stanja ne bi mogel preživljati treh otrok. Takoj za tem se je začela bitka na sodišču, vendar je Melissa ostala brez skrbništva nad otroki, saj zakon o nadomestnem materinstvu države Kalifornije dodeli starševske pravice naročnikom (Dodd 2016, 63–64).

Staci Gulino je v reviji »Ethics & Medics« zapisala sledeče: »Pomembno je zatrditi, da so ti nemočni otroci klub temu, da se nanje gleda kot na produkt, dragoceni in po pomembnosti in dostojanstvu enakovredni svojim staršem ter vsakemu drugemu človeku na tem svetu« (2015, 1).

Glede na zapisano bi lahko rekli, da otrok v tem postopku izgublja svoj čar in dostojanstvo. Otrok naenkrat ni več dar, ampak pravica, ki si jo človek jemlje. Še vedno pa velja, da je to pravica bogatih, kajti postopek nadomestnega materinstva je drag in zato si ga ne more vsak privoščiti.

4.4 PROBLEMI OB ODDAJI OTROKA

Tajska nadomestna mati si je premislila o oddaji otroka in se ni želela odpovedati svojim starševskim pravicam. Oče (darovalec sperme) je otroka vzel iz bolnišnice in s svojim možem izginil. Zavrnil je prošnjo, da naj otroka vrne materi, kajti tajski zakon rojstni materi zagotavlja neizpodbitno skrbništvo. Sama je povedala, da je bila odločena, da obdrži skrbništvo nad malo Carmen. S hčerko sta po njenih besedah razvili takšno vez, ki je ne more nadomestiti noben denar in zato ne bo prodala svojega otroka, plačilo pa bo vrnila paru naročniku (Smith 2015).

Dejstvo je, da se med nosečnostjo mati in otrok povežeta. Spleteta posebno vez, ki je nihče ne more nadomestiti, zato obstajajo primeri, ko se nadomestna mati preprosto ne more ločiti od otroka. Zaradi tega je največji strah staršev naročnikov ravno ta, da bodo ob koncu postopka ostali brez otroka.

O tem govori tudi profesor Edelman: »Na prenatalno povezanost ima vpliv več spremenljivk, vključno s starostjo matere in njenim odnosom do nosečnosti. Ti vplivi so lahko pomembni pri ločitvi nadomestne matere od otroka. Prav tako obstajajo študije, ki kažejo na to, da se nadomestna mati manj poveže z otrokom kot pa ostale matere, ki rodijo svojega otroka. Nadomestna mati se od začetka procesa zaveda, da ta otrok ni njen in zato razvije manj čustev« (2004, 130).

Prav ločitev od otroka je lahko najbolj stresna situacija za nadomestno mater. Nadomestni materi lahko pusti trajne posledice v njenem duševnem zdravju. Žal na to le redko kdo opozori, oziroma se le malokdo zanima tudi za duševno zdravje nadomestne matere. Prav tako lahko pomanjkanje čustvene naklonjenosti matere občuti tudi otrok, kar lahko pusti posledice v njegovem razvoju.

Rosalie Ber opozarja, da je eden najbolj zanemarjenih aspektov mentalnega zdravja nadomestne matere prav pojav povezovanja. Kljub pomanjkanju znanstvenih dokazov je veliko psihologov, psihiatrov in razvojnih biologov prepričanih, da se med večino nosečih žensk in otroki v maternici »splete« posebna vez. Ključno vprašanje je, ali je mati sposobna sprejeti odločitev in preprečiti to povezovanje med nosečnostjo in ali je sposobna biti del otrokovega življenja po rojstvu brez čustvene travme zanj ali otroka (Ber 2000, 159).

Iz teh razlogov v nekaterih državah obstajajo zakoni, ki nadomestni materi dovolijo nekaj »svobode« ob odločanju. Vendar se postavlja vprašanje, ali je komercialna nadomestna mati res svobodna od ekonomskega pritiska in ali je altruistična nadomestna mati brez vsake čustvene prisile. Izraelski zakon za gestacijsko nadomestno materinstvo (1996) dovoli nadomestni materi, da prekine nosečnost v katerem koli času, vendar pa nadomestni materi ne dovoli, da se po rojstvu odloči, da otroka ne bo oddala. Na drugi strani pa imamo avstralski zakonik, ki govori izključno o nekomercialnem, altruističnem nadomestnem materinstvu in dovoljuje nadomestni materi, da prekine pogodbo v katerem koli času in ji s tem omogoča, da otroka ne odda staršem, ki so genetsko povezani z otrokom. V tem se kaže priznavanje čustev, ki se lahko spremenijo ob nosečnosti ali samem rojstvu otroka (159).

4.5 OTROK, SPOČET V POSTOPKU NADOMESTNEGA MATERINSTVA

Na blogu »Son of a surrogate« kroži naslednja izpoved fanta po imenu Brian, ki je bil spočet s pomočjo nadomestne matere in genetskega materiala svojega očeta.

Ko sem bil star 12 let, mi je oče zaradi občutka krivde priznal resnico. Res sem bil jezen, da mi tega ni povedal že prej, ampak nisem bil presenečen. Globoko v sebi sem poznal resnico. Rekel mi je tudi, naj tega nikomur ne povem. Kako mislite, da sem se ob tem počutil? Počutil sem se, kot da je z mano nekaj narobe, ker sem skrivnost. Počutil sem se, kot da smo vsi storili nekaj slabega, kajti vsi smo skrivali enako skrivnost. Ne govori, ne čuti, ne deli. Vse je v redu, čeprav se tebi ne zdi tako. To sta dve glavni pravili disfunkcionalne družine. Moja »socialna mati« je celo priznala, da se je težko soočala z dejstvom, da nisem njen biološki otrok in jo je bilo strah, da bi izgubila očeta, če se ne bo povezala z mano, saj sem NJEGOV otrok in ne njen. Vem, da se je trudila po svojih najboljših močeh, ampak v njeni glavi je bil vedno glas, ki jo je opominjal na to, da je otroka vzela materi. Rad jo imam in vidim njen trud in žrtvovanje. Sem pa jezen na svojega očeta, da si ni upal povedati resnice svoji družini in da je bil tako sebičen in želel biološkega otroka. Jezen sem na oba, ker nista pomislila na to, kako se bom počutil po tem, ko bom odvzet svoji biološki materi. Prav tako sem jezen na svojo

biološko mater, ki me ne prizna in me je imela le za jajčece in 8000 dolarjev veliko plačo (Brian 2006).

Warnock Report's (1984) opozarja, da lahko ima nadomestno materinstvo za otroka posledice na njegovem duševnem zdravju in je zanj ponižujoče, še posebej, če je bilo prisotno plačilo za celoten postopek. Prav tako se večina nadomestnih mater odloči, da bodo svoje otroke, če so seveda dovolj stari, seznanile z njihovimi načrti in delom, ki ga bodo opravljale. Zato ni ogroženo le duševno zdravje otroka, ki bo nastal kot »produkt« postopka nadomestnega materinstva, ampak tudi zdravje že obstoječih bioloških otrok nadomestne matere (Edelmann 2004, 131).

Veliko staršev naročnikov se sooča s strahom, kako in kdaj povedati otroku, da je bil spočet s pomočjo nadomestne matere. Seveda se ta problem pojavlja pri vseh oblikah umetne oploditve, kjer je bila udeležena tretja oseba. Veliko je raziskav, ki preučujejo delež staršev, ki bi svojim otrokom povedali o njihovem izvoru in tiste, ki tega ne bi storili.

Med njimi je tudi raziskava profesorice Olge van der Akker, ki je bila narejena na vzorcu 29 žensk, ki so bile, ali so aktivno udeležene v postopku nadomestnega materinstva. 28 žensk bi svojim otrokom povedalo, na kakšen način so bili spočeti. 10 žensk je reklo, da bi otroku povedale o njegovem izvoru zgolj, če bi uporabili spermo ali jajčece darovalca. V nadaljnjih raziskavah, kjer je bilo vključenih 20 žensk, so bile vse enakega mnenja, da otrok mora izvedeti resnico o svojih genetskih koreninah, s čimer se mora strinjati tudi nadomestna mati (132).

V vsakem postopku bi morala biti na prvem mestu dobrobit otroka. Vsa dejanja in odločitve bi morala spremljati misel na otroka, ki bo prišel na ta svet. Želja po otroku na eni strani in zaslužku na drugi pa včasih zamegli um in iz človeka naredi pohlepno bitje, ki bi naredilo vse za dosego svojega cilja.

Raziskava Erica Blytha razkriva nove starševske izzive in izpostavi nekaj glavnih razlogov, zakaj starši otroku ne povedo, da so bili spočeti s pomočjo spolne celice tretje osebe. Molk skriva sram, ki ga ljudje čutijo zaradi neplodnosti, prav tako se starši bojijo otrokovega odziva (lahko pride do odmika, trpi otrokova samopodoba), prisoten je tudi strah pred odzivom družine in okolice. Enega večjih strahov pa verjetno predstavljajo vprašanja o darovalcu, ki je v večini primerov anonimen (Zaviršek 2012, 50).

Problematični so anonimni darovalci, saj otrok, ki si enkrat želi spoznati svoje biološke starše, do teh informacij ne more priti. To pa vpliva tudi na ceno, ki jo darovalec postavi za svoje spolne celice. Anonimni darovalci so približno za četrtno cenejši od tistih, ki so svojo identiteto pripravljene razkriti. Seveda pa tudi vsi starši ne želijo, da bi bil darovalec znan. Tako so na primer nekateri švedski pari odšli po spolne celice na Dansko, saj je Švedska uvedla pravilo znanih darovalcev (51).

5. OSNOVNA ETIČNA NAČELA IN NJIHOVA APLIKACIJA V POSTOPKU NADOMESTNEGA MATERINSTVA

Že sama beseda etika nam dobro oriše bistvo etičnih načel. Če pogledamo v SSKJ, lahko vidimo, da beseda etika pomeni: filozofska disciplina, ki obravnava merila človeškega hotenja in ravnanja glede na dobro in zlo. Iz tega lahko izpeljemo, da področje etike vsebuje sistematiziranje pojma dobrega in slabega.

V primeru nadomestne nosečnosti se bomo ukvarjali z aplikativno etiko, ki obravnava sporne probleme v povezavi s splavom, evtanazijo in drugimi perečimi problemi na področju moralnega življenja. Prav tako pa problem spada pod aplikativno etiko, če obstajata dve strani, torej ena za in druga proti, drug kriterij pa je ta, da mora biti problem zgolj in samo moralne narave (Fieser 2012).

5.1 ETIČNA NAČELA

Profesor J. Dahl Rendtorff je v svojem članku omenil štiri glavna načela, ki jih je vedno potrebno upoštevati v kakršni koli povezavi s človekom. To so avtonomija, dostojanstvo, integriteta in ranljivost, ki jih na nek način lahko razumemo tudi kot podaljšek človekovih pravic. S tem bi vključili tudi pravice v povezavi s človekovim telesom in njegovimi deli (Rendtorff 2016, 207).

Raziskave na področju evropske bioetike med leti 1995 in 1998 so pokazale, da so ta štiri etična načela najpomembnejša načela za evropski zakon v povezavi z bioetiko. Niso samo pravni pokazatelji ali načela, ampak kažejo na nekaj večjega. Kažejo na globok simbol, ki pove nekaj o človekovem stanju v današnjem svetu in nakazuje na spoštovanje in humanost v povezavi z biomedicino in v napredovanju biotehnoloških procesov (209).

Avtonomija, dostojanstvo, integriteta in ranljivost so torej štiri pomembna etična načela, ki določajo ravnanje s človekom in njegovim telesom. Dobro je, da pogledamo, kaj ti izrazi pomenijo:

- AVTONOMIJA: gre za načelo oblikovanja ciljev za življenje, moralni vpogled, samo zakonodajo in sposobnost odločanja in delovanja. Gre za načelo, ki nam nudi vizijo dobrega življenja za druge in z drugimi na določenem ozemlju oz. v

določeni ustanovi. Gre za vizijo, ki je temelj zasebnosti, zaupanja in soodločanja.

- DOSTOJANSTVO: izraža bistveno vrednoto človeškega bitja v skupnosti ali družbi. Prav tako pa kaže tudi na spoštovanje ključnih vrednot posameznika in nakazuje na to, da je človek neprecenljiv. Dostojanstvo se nanaša na človekovo dostojanstvo in njegov položaj v prostoru svobodnih ljudi. Obenem se kaže tesna povezava med dostojanstvom in človekovimi pravicami. Vsak človek ima prirojeno dostojanstvo, ki mu zagotavlja neodtujljivo pravico do življenja. Tega dostojanstva mu ne more nikoli nihče odvzeti.
- INTEGRITETA: nakazuje na celovitost človeškega bitja in življenja, ki ga ne smemo uničiti. Integriteta pomeni tudi pripovedno celost, vseobsežnost in zaključenost. V bioetiki je ideja integritete pojmovana kot nedotakljivo jedro, ki ne sme biti predmet posegov iz okolja (zunanjih posegov).
- RANLJIVOST: izraža več značilnosti človeškega življenja. Spoštovanje do ranljivosti pomeni najti pravo mejo med sprejemljivo ranljivostjo in popolnim izključevanjem ranljivosti. Bistveno je, da spoštujemo ranljivost drugih in ne spregledamo njegovih potreb. Dobro je, da izločimo nepotrebno ranljivost, vsekakor pa ne moremo spregledati invalidnosti ali gluhosti.

Opisana načela niso zgolj koncepti, ampak vsebujejo globlje razlage in tako polagajo temelje bioetiki in zakonodaji na tem področju. Pravzaprav gre za temeljne izraze stanja in spoštovanja za človeško osebo v medicini in pravu. Dajo nam jasno vedeti, kako mora človek ravnati s človekom, kar nam daje smernice za sodelovanje v moralnih odločitvah, ne samo v etiki, ampak tudi v bioetiki in njeni zakonodaji. S tem pridobimo osnovo za ustrezne pravne presoje (209).

5.2 ETIČNA NAČELA IN POSTOPEK NADOMESTNEGA MATERINSTVA

Lahko bi rekli, da postopek nadomestnega materinstva krši kar nekaj etičnih načel. Seveda tega ne moremo implicirati na vse primere, vsekakor pa se najdejo posamezni primeri, ki se ne ozirajo na etiko in na človeka. Če torej v okvir vzamemo štiri prej izpostavljen etična načela (avtonomija, dostojanstvo, integriteta in ranljivost), lahko hitro najdemo razhajanja pri samem postopku.

Avtonomija kaže na neko neodvisnost, samostojnost, ki jo človek premore. Pri postopku nadomestnega materinstva mati, ki sprejme pogoje pogodbe, na nek način izgubi to avtonomijo in je podvržena volji staršev naročnikov. Ta avtonomija se lahko izgubi že prej, recimo pri razlogu, zakaj se ženska odloči postati nadomestna mati. Veliko žensk tretjega sveta vidi nadomestno materinstvo kot dober izhod iz revščine. Seveda pa se pojavljajo tudi primeri, ko so mlada dekleta prisiljena v to delo. Ženske po vsem svetu s pomočjo zaslužka, ki ga pridobijo v procesu nadomestne nosečnosti, odplačajo dolgove in s tem denarjem financirajo šolanje lastnih otrok.

Vsekakor pa najdemo tudi primere, ko ima nadomestna mati vso avtonomijo in zaslužen spoštovanje s strani staršev naročnikov. Gre za ohranitev zasebnosti nadomestne matere in zaupanja, ki je ključno v tem procesu. Prav tako se to načelo kaže pri soodločanju, ki ga premorejo vse stranke pogodbe.

Drugo načelo je dostojanstvo. Gre za načelo, ki je v tem postopku največkrat kršeno. Dostojanstvo matere je lahko hitro poteptano, kot na primer v zgodbi indijske novinarke, ki ni pustila, da se izgubi glas o nadomestni materi, ki je ob izvajanju nujnega carskega reza umrla. To kaže, da so nadomestne matere prepuščene same sebi in so lahko srečne, če imajo ob sebi ljudi, ki jih v postopku podpirajo in zanje skrbijo, saj starši naročniki k skrbi za dobro nadomestne matere niso zavezani.

Spoštuje se ne niti otrokovega dostojanstva, saj se starši naročniki lahko odločijo, ali bodo otroka vzeli ali ne (primer dečka z downovim sindromom, ki za avstralske naročnike ni bil primeren). V takšnih primerih so pomembni tisti ljudje, ki ne dovolijo, da bi zgodbe hitro potihnile, ampak dan za dnem opozarjajo na krivice, ki se dogajajo otrokom, ki se sami še ne morejo braniti.

Integriteta ali celovitost sta pojmovana kot nekakšno jedro, ki je v človeku in ne sme biti razklano. Vendar pa se ta razklanost lahko hitro pojavi tako pri nadomestni materi, kot pri otrocih, ki se rodijo v postopku nadomestnega materinstva. Materina razklanost se verjetno najbolj kaže v času nosečnosti. Mati doživlja fizično nosečnost, kemijski procesi v telesu se spreminjajo, a vendar je čustveno zaprta do občutkov veselja in ljubezni do otroka. To se kaže tudi v navezanosti na otroka, ki je manjša, kadar mati ne razvija posebnih čustev in je od začetka nosečnosti prepričana, da to ni njen otrok.

Na drugi strani imamo otroka, ki izve, da je bil spočet s pomočjo nadomestne matere. Njegovo stanje je primerljivo z nekom, ki je bil posvojen. Veliko otrok želi izvedeti, kdo so njihovi biološki starši, saj se počutijo razdvojene in so sami sebi neznanka ravno zaradi tega manjkajočega delčka v svojem življenju. Hitro se lahko počutijo nepopolno, zlagano in dvomijo o vsaki piki na svojem telesu.

Na koncu imamo še ranljivost, ki jo današnja družba preveč izključuje. Vsekakor je treba ranljivost človeka priznavati, naša dejanja pa nikakor ne smejo iti tako daleč, da nam za sočloveka postane skoraj vseeno. Lahko bi celo rekli, da je spoštovanje ranljivosti spoštovanje človeškega dostojanstva. Spoštovati moramo ranljivost nadomestne matere ob času oddaje otroka in ji dati čas, da predela dogodke v svoji glavi in se z njimi korektno spopade. Spoštovati je potrebno ranljivost otroka, katerega glas smo mi, družba, ki zastopa vse tiste, ki se sami ne morejo braniti. Otrok je ranljivo bitje, zato je potrebno skrbno načrtovati postopek nadomestne nosečnosti, predvsem del o predaji otroka, vključenosti nadomestne matere v otrokovo življenje in seveda del, ko se starši odločijo otroku povedati, na kakšen način je bil spočet.

SKLEP

V uvodnem delu diplomske naloge smo nakazali problem, ki zadeva nadomestno materinstvo v povezavi s problemi, ki so etične narave. Menimo, da se v postopku nadomestnega materinstva pojavlja veliko etičnih problemov, ki kažejo na dejstvo, da je s tem postopkom nekaj narobe. Problematična je predvsem komercialna vrsta nadomestnega materinstva, ki bi jo lahko primerjali s trgovino z ljudmi. Etične vrednote niso več samoumevne za posameznika. Individualizem in sekularizacija sta nas pripeljala do tega, da vse več pozabljamo na sočloveka.

V državah, kot je na primer Indija, visoka stopnja revščine sili ženske v nadomestno materinstvo. Svoj »dar«, ki ga imajo kot ženske, morajo prodati za to, da lahko preživljajo družino. S tem se potlači dostojanstvo ženske, katero sistem hitro zreducira na stroj za rojevanje otrok. Pri tem njena človeškost in ženska narava izgineta. Poleg poteptanega ženskega dostojanstva je tukaj tudi otrok, katerega dostojanstvo včasih za koga sploh ne obstaja. Kakovost njegovega življenja je odvisna od sreče in genov, ki bodo naredili svoje. Pomembno je, da je otrok »popoln«, ampak to je lahko precej relativen pojem.

Vsekakor ne moremo reči, da je postopek nadomestne nosečnosti skozi leta in leta prakticiranja izključil vsa tveganja in napake. Res je, da je medicina napredovala in da so pripomočki boljši, ampak s tem nismo pridobili nazaj poteptanega dostojanstva žensk in s tem nismo kupili vsem zavrženim otrokom toplega doma in staršev, ki jih bodo imeli radi.

Menimo, da je današnja družba vse preveč egocentrična in je za svoje dobro pripravljena storiti marsikaj, ne glede na morebitne žrtve. Vrednote, ki so nekoč veljale za samoumevne, je danes moč le redko kje najti. Ni dovolj, da so etična načela le zapisana v uradnih listih, potrebno jih je spraviti v svet in aplicirati na postopke, ki so za marsikoga sporni.

V postopku nadomestnega materinstva se pojavlja preveč etičnih problemov, da bi lahko rekli, da je to nekaj dobrega. Vemo, da obstajajo postopki, ki so izpeljani brez posledic in z obilico spoštovanja, ampak preveč je že ena sama žrtev, ki jasno kaže na odprto problematiko.

POVZETEK

V diplomski nalogi smo se posvetili postopku nadomestnega materinstva in ga etično ovrednotili. Poznamo več vrst nadomestno materinstvo: tradicionalno in gestacijsko, ki se deli še na komercialno in altruistično. Na etičnem področju je najbolj problematično predvsem komercialno nadomestno materinstvo, saj vključuje plačilo. S pomočjo raznih zgodb smo izpostavili ključne probleme, ki se pojavljajo v postopku nadomestnega materinstva. To so poteptano dostojanstvo žensk in otrok, problemi ob oddaji otroka, izkoriščanje žensk in odnosi med nadomestno materjo in starši naročniki. Na podlagi osnovnih etičnih načel, to so avtonomija, dostojanstvo, integriteta in ranljivost, smo ovrednotili postopek nadomestnega materinstva in s tem pokazali dileme, ki se v postopku pojavljajo. S tem smo želeli pokazati, da sam postopek ni tako rožnat, kot se mogoče zdi na prvi pogled.

Ključne besede: nadomestno materinstvo, nadomestna mati, etika, etične dileme, vrednotenje, starši naročniki.

ABSTRACT

In our dissertation we focused on the process of surrogacy and ethical evaluation on the base of different problems. There are several types of surrogacy, traditional and gestational which is further divided into commercial and altruistic surrogacy.

On the ethical basis the most problematic type of surrogacy is commercial, because it involves payment. Through different stories we focused on key problems that arise in the process of surrogacy. Key problems are trampling the dignity of women and children, problems with relinquishing the child, abuse and relationship between surrogate and commissioning parents. On the ground of basic ethical principles, namely autonomy, dignity, integrity and vulnerability, we evaluated the process of surrogacy and pointed out the dilemmas that arise in the process. With this we wanted to show that a process of surrogacy is not all beautiful as it may seem at first glance.

Key words: surrogacy, surrogate, ethics, ethical dilemmas, evaluating, commissioning couple.

SEZNAM REFERENC

- Ali, Lorraine. 2008. The curious lives of surrogates. 29. marec. [Http://europe.newsweek.com/curious-lives-surrogates-84469?rm=eu](http://europe.newsweek.com/curious-lives-surrogates-84469?rm=eu) (pridobljeno 21. 7. 2016).
- Armour, Kim L. 2012. An Overview of Surrogacy Around the World Trends, Questions and Ethical Issues. *Nursing for Women's Health* 16 (3): 231–236.
- Bathia, Shekhar. 2012. Revealed: how more and more Britons are paying Indian women to become surrogate mothers. 26. maj. [Http://www.telegraph.co.uk/news/health/news/9292343/Revealed-how-more-and-more-Britons-are-paying-Indian-women-to-become-surrogate-mothers.html](http://www.telegraph.co.uk/news/health/news/9292343/Revealed-how-more-and-more-Britons-are-paying-Indian-women-to-become-surrogate-mothers.html) (pridobljeno 19. 8. 2016).
- Ber, Rosalie. 2000. Ethical issues in gestational surrogacy. *Theoretical Medicine and Bioethics* 21: 153–169.
- Bogнар, Tara. 2012. What goes into surrogacy contract. 28. julij. [Http://www.tarabognar.com/what-goes-into-a-surrogacy-contract](http://www.tarabognar.com/what-goes-into-a-surrogacy-contract) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- C. Brian. 2006. The son of a surrogate. 9. avgust. [Http://sonofasurrogate.tripod.com/](http://sonofasurrogate.tripod.com/) (pridobljeno 1. 8. 2016).
- Caamano, Jessica M. 2016. Notes – International, commercial, gestational surrogacy through the eyes of children born to surrogates in thailand: a cry for legal attention. *Boston University School of Law* 96: 571 – 607.
- Circle surrogacy. 2015. Blog. 29. junij. [Http://www.circlesurrogacy.com/blog/2015/06/29/history-surrogacy-surrogacy-evolved/](http://www.circlesurrogacy.com/blog/2015/06/29/history-surrogacy-surrogacy-evolved/) (pridobljeno 12. 7. 2016).

- Debevec, Marjana. 2010. Koliko je danes še vreden človek? [pogovor z zdravnikom Urhom Grošljem, urednikoma revije 25 Janezom in Lucijo Rifel ter Polono n Tadejem Stregu in moralnim teologom p. Tadejem Strehovcem]. Radio Ognjišče (Ljubljana), 4. november. [Http://radio.ognjisce.si/sl/112/aktualno/2698/](http://radio.ognjisce.si/sl/112/aktualno/2698/) (pridobljeno 25. 7. 2016).
- Deomampo, Daisy. 2013. Transnational Surrogacy in India Interrogating Power and Women's Agency. *Frontiers* 34 (3): 167–188.
- Desai, Kishwar. 2012. India's surrogate mothers are risking their lives. They urgently need protection. 5. junij. [Https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jun/05/india-surrogates-impoverished-die](https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jun/05/india-surrogates-impoverished-die) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Dodd, Johnny. 2016. Surrogacy nightmare – Whose babies are they. *People* 14. marec: 63–68.
- Edelmann, Robert J. 2004. Surrogacy: the psychological issues. *Journal of reproductive and infant psychology* 22 (2): 132–136.
- European Parliament's Committee. 2013. Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs : A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Member States, 142–144. Brussels: European Parliament Directorate General for Internal Policies.
- Fieser, James. 2012. Ethics. Internet Encyclopedia of Philosophy. [Http://www.iep.utm.edu/ethics/](http://www.iep.utm.edu/ethics/) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Fuchs, Erin. 2014. This Nasty Court Case Helped Make Surrogacy Illegal In New York. 21. februar. [Http://www.businessinsider.com/the-case-of-baby-m-2014-2](http://www.businessinsider.com/the-case-of-baby-m-2014-2) (pridobljeno 5. 8. 2016).

- Green, John. 2016. Islam & Surrogacy. [Http://peopleof.oureverydaylife.com/islam-surrogacy-9541.html](http://peopleof.oureverydaylife.com/islam-surrogacy-9541.html) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Gulino, Staci. 2015. Surrogacy breaks the bonds of motherhood. *Ethics & Medics – A Commentary of the National Catholic Bioethics Centre on Health Care and the Life Science* 40 (10): 1–4.
- Heard, Christopher. 2014. On the road to Paran: Toward a Christian Perspective on Hagar and Ishmael. *Interpretation: A Journal of Bible and Theology* 68 (3): 270–285.
- Katoliška Cerkev v Sloveniji. 2015. Konferenca o nadomestnem materinstvu in človekovem dostojanstvu. 24. februar. [Http://katoliska-cerkev.si/konferenca-o-nadomestnem-materinstvu-in-clovekovem-dostojanstvu](http://katoliska-cerkev.si/konferenca-o-nadomestnem-materinstvu-in-clovekovem-dostojanstvu) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Kavčič, Tomaž. 2016. Nadomestno materinstvo v Indiji več milijardni posel, a moralno sporno dejanje. *Domovina*, 27. maj. [Https://www.domovina.je/nadomestno-materinstvo-v-indiji-vecmilijardni-posel-a-moralno-sporno-dejanje/](https://www.domovina.je/nadomestno-materinstvo-v-indiji-vecmilijardni-posel-a-moralno-sporno-dejanje/) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- Kongregacija za verski nauk. 1987. *Navodilo o daru življenja*. Cerkevni dokumenti, 36. Ljubljana: Družina.
- Kongregacija za verski nauk. 2008. *Dostojanstvo osebe*. Cerkevni dokumenti, 125. Ljubljana: Družina.
- Kydalov, Igor. 2015. Surrogacy in Ukraine: Positive and negative Aspects. 6. december. [Http://kydalov-partners.com/surrogacy-in-ukraine-positive-and-negative-aspects/](http://kydalov-partners.com/surrogacy-in-ukraine-positive-and-negative-aspects/) (pridobljeno 19. 8. 2016).

- M.A.H. 2012. Rusija, domovina nadomestnih mater. 2. oktober. [Http://siol.net/novice/svet/rusija-domovina-nadomestnih-mater-192636](http://siol.net/novice/svet/rusija-domovina-nadomestnih-mater-192636) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- Marn, Urša. 2009. Maternica v najem. *Mladina*, 4. junij. [Http://www.mladina.si/47335/maternica-v-najem/](http://www.mladina.si/47335/maternica-v-najem/) (pridobljeno 13.7.2016).
- McKenzie, Eleanor. 2016. Religious Views on Surrogacy. [Http://peopleof.oureverydaylife.com/religious-views-surrogacy-9339.html](http://peopleof.oureverydaylife.com/religious-views-surrogacy-9339.html) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Rabinowitz, Abby. 2016. The surrogacy cycle. *Virginia Quarterly Review* Pomlad 2016: 68–81.
- Rendtorff Dahl, J. 2016. Basic ethical principles as symbolic foundations and core values of Europeand biolaw. *Ethics, Medicine and Public Health* 2: 205-212.
- Rosenberg, Yael, in Rivka C. Berman. 2016. Surrogacy (Gestational Carriers). Infertility and Judaism: A Jewish perspective on childlessness. Coping. [Http://www.mazornet.com/infertility/surrogacy.htm](http://www.mazornet.com/infertility/surrogacy.htm) (pridobljeno 9. 8. 2016).
- Smith, J. Wesley. 2015. Biological colonialism bites back: Thai surrogate refuses to give up baby. 6. julij. [Https://www.lifesitenews.com/opinion/biological-colonialism-bites-back-thai-surrogate-refuses-to-give-up-baby](https://www.lifesitenews.com/opinion/biological-colonialism-bites-back-thai-surrogate-refuses-to-give-up-baby) (pridobljeno 25. 7. 2016).
- Sobočan, Ana Marija. 2009. Recenzija – Surrogate motherhood: International perspectives. *Socialno delo* (Ljubljana) 48 (1): 171–174.
- Surrogacy and Ethics. 2015. Catholicism, Buddhism and Hinduism. Religious Perspectives. [Http://surrogacyandethics.weebly.com/religious-perspectives.html](http://surrogacyandethics.weebly.com/religious-perspectives.html) (pridobljeno 9. 8. 2016).

- Surrogacy in Ukraine. 2006. Our programs. [Http://en.surrogacy-ukraine.com/programs.php](http://en.surrogacy-ukraine.com/programs.php) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- Temblador, Alex. 2015. Surrogacy around the world. *The next family*, 24. avgust. [Http://thenextfamily.com/2015/08/surrogacy-laws-around-the-world/](http://thenextfamily.com/2015/08/surrogacy-laws-around-the-world/) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- Ukraine family law. 2012. Surrogacy Practice. 30. avgust. [Http://www.familylaw.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=68](http://www.familylaw.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=68) (pridobljeno 13.7.2016).
- Urh, Špela. 2009. Nove tehnologije – stare ideologije: oploditev z biomedicinsko pomočjo. *Socialno delo* (Ljubljana) 48 (1): 111.
- Vidner F. Katerina. 2015. »Made in India« nadomestna mati prisilno rodila šest otrok. *Delo*, 3. marec. [Http://www.delo.si/svet/globalno/nadomestna-mati-prisilno-rodila-sest-otrok.html](http://www.delo.si/svet/globalno/nadomestna-mati-prisilno-rodila-sest-otrok.html) (pridobljeno 13. 7. 2016).
- Weber, Nana. 2012. Pravo: nadomestno materinstvo. *Narobe* 22/23: 35-37. [Http://narobe.si/novi/wp-content/uploads/Narobe2223-net.pdf](http://narobe.si/novi/wp-content/uploads/Narobe2223-net.pdf) (pridobljeno 12. 7. 2016).
- »Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo (ZZNPOB)« V: Uradni list RS, št.70/ 2000. 8. avgust. [Https://www.uradni-list.si/1/content?id=27087](https://www.uradni-list.si/1/content?id=27087) (pridobljeno 19. 7. 2016).
- Završek, Darja. 2012. Reproductivna medicina in socialno delo – Med moderno tehnologijo in etičnimi dilemami. *Socialno delo* 51: 39–54.